

Grzegorz Szubtarski

PRAWO
DO MANIFESTOWANIA PRZEKONAŃ RELIGIJNYCH
POPRAZ SYMBOLE RELIGIJNE
W ŚWIETLE WYROKU W SPRAWIE EWEIDA I INNI
PRZECIWKO ZJEDNOCZONEMU KRÓLESTWU
Z 15 STYCZNIA 2013 ROKU

WSTĘP

„Wiara, jeśli nie byłaby połączona z uczynkami, martwa jest sama w sobie” (Jk 2,17)¹. Te słowa z Listu św. Jakuba wyrażają ważną prawdę, wyznawaną nie tylko przez chrześcijan, lecz również przez wyznawców innych religii, że wiara nie jest jedynie sprawą prywatną, ale powinna przekładać się na codzienne życie, podejmowane decyzje i sposób postępowania. Jednakże niejednokrotnie mają miejsce sytuacje, w których dochodzi do konfliktu pomiędzy potrzebą uzewnętrznienia swojej wiary poprzez wpływające z niej określone zachowania a przepisami prawnymi, które utrudniają lub wręcz uniemożliwiają zachowanie się jednostki w określony sposób.

W niniejszym artykule zostanie przeanalizowana problematyka związana z prawem do manifestowania przekonań religijnych jako przyrodzonego prawa człowieka, które jest jednocześnie zagwarantowane przez akty prawa o zasięgu europejskim. Na straży respektowania tego prawa stoi Euro-

Ks. DR GRZEGORZ SZUBTARSKI – doktorant, Katedra Prawa Polskiego, Wydział Prawa Kanonicznego Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie; adres do korespondencji: Al. Unii Lubelskiej 15, 20-950 Lublin; e-mail: gszubtarski@op.pl

¹ *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, wyd. 5, Pallottinum, Poznań 2008.

pejski Trybunał Praw Człowieka², którego zadaniem jest ocena przestrzegania praw gwarantowanych w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka przez państwa–strony Konwencji. Jednocześnie zostaną scharakteryzowane trudności w ocenie danego zachowania i odpowiedzi na pytanie, czy stanowi ono formę manifestowania danej religii, czy też jest jedynie inspirowane przekonaniem religijnym, co posiada kluczową rolę w ocenie danej sprawy przez ETPC. Wprawdzie podejmowana tematyka była wielokrotnie omawiana w literaturze, jednakże *novum* niniejszego podejścia wyraża się w tym, że zostanie również omówiony wyrok w sprawie N. Eweida i inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu z 15 stycznia 2013 r.³, w którym Trybunał zajął ważne stanowisko w kwestii oceny wspomnianych zachowań. Wyrok ten jest istotny, ponieważ nie doczekał się dotychczas szczegółowego opracowania w polskiej literaturze. W niniejszym artykule zostaną przeanalizowane sprawy dwóch pierwszych skarżących, tj. N. Eweidy i S. Chaplin, ponieważ ich przypadki w sposób bezpośredni dotyczą manifestowania wiary poprzez symbole religijne. Sprawy dotyczące dwóch pozostałych skarżących dotyczą nieco innych kwestii, dlatego zasługują na odrębne opracowanie.

1. PRAWO DO WOLNOŚCI RELIGIJNEJ W EUROPEJSKIM SYSTEMIE OCHRONY PRAW CZŁOWIEKA

Człowiek, z faktu bycia istotą ludzką, posiada pewne wrodzone, przynależne mu i niezbywalne prawa. Na przestrzeni wieków podejmowano wiele wysiłków w celu zagwarantowania ich respektowania na gruncie prawnym. Jednym z najważniejszych praw wolnościowych, związanym z duchową sferą życia człowieka, jest prawo do wolności religii i związanej z tym potrzeby manifestowania na zewnątrz swojej przynależności wyznaniowej⁴. Na straży wolności sumienia i wyznania stoją liczne akty prawa mię-

² Dalej cyt.: ETPC.

³ European Court of Human Rights, *Judgment Eweida and others v. The United Kingdom*, applications nos. 48420/10, 59842/10, 51671/10 and 36516/10, 15.01.2013, [http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001115881&itemid%22%3A%5B%22001-115881%22%5D%7D#{"itemid":\["001-115881"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001115881&itemid%22%3A%5B%22001-115881%22%5D%7D#{) [dostęp: 30.05.2016] [dalej cyt.: Eweida].

⁴ Według F. Mazurka, w świetle nauczania społecznego Kościoła, prawo do wolności sumienia i religii uznaje się wręcz za najważniejsze i podstawowe spośród innych praw wolnościowych [Mazurek 1998, 95]. Podobne stanowisko w tej kwestii zajmuje T. Szczech, który stwierdza, że „jednym z fundamentalnych osiągnięć cywilizacji za-

dzynarodowego, gdyż jest ona jednym z filarów demokratycznego społeczeństwa [Sobczak i Gołda-Sobczak 2012, 28; Hucał 2012, 13].

Najważniejszym dokumentem o zasięgu powszechnym, w którym zostało skonkretyzowane prawo do wolności sumienia i wyznania, jest Powszechna Deklaracja Praw Człowieka, uchwalona przez Zgromadzenie Ogólne Organizacji Narodów Zjednoczonych 10 grudnia 1948 r.⁵ „Każdy człowiek ma prawo do wolności myśli, sumienia i religii; prawo to obejmuje wolność zmiany religii lub wiary oraz wolność głoszenia swej religii lub wiary, bądź indywidualnie, bądź wspólnie z innymi ludźmi, publicznie lub prywatnie poprzez nauczanie, praktykowanie, uprawianie kultu i praktyk religijnych” (art. 18 Deklaracji).

Deklaracja, jako rezolucja Zgromadzenia Ogólnego, nie tworzyła *stricte* prawa międzynarodowego, ani nie miała wiążącego charakteru. Na gruncie europejskim najważniejszym tego typu dokumentem, prawnie wiążącym państwa członkowskie Rady Europy (obecnie jest ich 47), jest Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności (nazywana także Europejską Konwencją Praw Człowieka)⁶. W kontekście poszanowania swobód religijnych najbardziej istotne znaczenie posiada art. 9 ust. 1 EKPC: „Każdy ma prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania; prawo to obejmuje wolność zmiany wyznania lub przekonań oraz wolność uewnętrzniania indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, swego wyznania lub przekonań przez uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie i czynności rytualne”. Przyznana została ochrona przekonań religijnych zarówno w sferze prywatnej, jak i publicznej. Art. 9 gwa-

chodniej jest wolność religijna, rozumiana jako przysługujące człowiekowi w oparciu o jego przyrodzoną godność prawo wyznawania dowolnej religii bądź niewyznawania żadnej” [Szczech 2011, 385].

⁵ *Powszechna Deklaracja Praw Człowieka* (10.12.1948), w: *Wybór dokumentów prawa międzynarodowego dotyczących praw człowieka*, red. M. Zubik, Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich, Warszawa 2008, s. 11-16 [dalej cyt.: Deklaracja].

⁶ *Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności* (4.11.1950), Dz. U. z 1993 r., Nr 61, poz. 284 z późn. zm. [dalej cyt.: EKPC]. W drugiej połowie XX w., po ratyfikowaniu Konwencji, powstało wiele innych dokumentów, będących źródłem prawa międzynarodowego w zakresie ochrony wolności sumienia i wyznania. Przedstawienie oraz omówienie tych dokumentów nie stanowi jednak celu niniejszej pracy, dlatego też uwaga zostanie poświęcona przede wszystkim Konwencji [dalej cyt.: EKPC]. Na temat źródeł prawa międzynarodowego, wypracowanych w XX w. na gruncie europejskim, w których została podjęta tematyka wolności sumienia i wyznania, szerzej zob.: Kącka 2013, 155-74; Warchałowski 2004, 5-18.

rantuje nie tylko wolność myśli, sumienia i wyznania, lecz również prawo do ich manifestowania⁷.

W EKPC została zagwarantowana nie tylko wolność posiadania własnych przekonań religijnych, ale także ich manifestowania. Art. 9 nie chroni każdego aktu motywowanego bądź inspirowanego przekonaniem religijnym⁸. Poza uprawianiem kultu i nauczaniem, jako formą manifestowania przekonań religijnych, w art. 9 zostały wymienione praktykowanie i czynności rytualne.

2. DZIAŁANIA STANOWIĄCE MANIFESTACJĘ PRZEKONAŃ RELIGIJNYCH A ZACHOWANIA INSPIROWANE RELIGIJNIE

Poczynienie powyższego rozróżnienia jest niezwykle istotne, ponieważ determinuje ono ocenę (kwalifikację) danego zachowania przez ETPC. Za każdym razem, charakteryzując sprawy dotyczące wolności sumienia i wyznania, pierwszym zagadnieniem analizowanym przez Trybunał jest odpowiedź na pytanie, czy dane zachowanie stanowiło formę manifestowania religii, czy było jedynie inspirowane względami religijnymi. Ochrona konwencyjna obejmuje jedynie zachowania będące manifestacją danej religii. Tym samym, art. 9 nie chroni każdego aktu motywowanego bądź inspirowanego przekonaniem religijnym.

Ze względu na tematykę niniejszego artykułu, uwaga zostanie skupiona na dookreśleniu znaczenia pojęcia „uzewnętrznianie”. L. Garlicki interpretuje je w dosyć szeroki sposób, jako interakcję posiadanych przekonań na *forum externum* z innymi członkami społeczności [Garlicki 2010, 565]. Z kolei M. Hucal definiuje ten termin jako „przestrzeganie zwyczajów i obyczajów religijnych w życiu codziennym, charakterystycznych dla danej grupy wyznaniowej, takich jak święta religijne, procesje, pielgrzymki, upamiętnienie zmarłych, używanie dzwonów, zwyczaje w zakresie ubioru czy ubój rytualny” [Hucal 2012, 22-23]. W podobny sposób pojęcie manifestowania przynależności wyznaniowej jest rozumiane przez brytyjską Komi-

⁷ Szczegółowa analiza treści art. 9 wykracza poza ramy niniejszego opracowania.

⁸ “Article 9 does not protect every act motivated or inspired by a religion or belief” (European Court of Human Rights, *Judgment Leyla Şahin v. Turkey*, application no. 44774/98, 10.11.2005, p. 105, [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-70956"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{) [dostęp: 4.03.2016].

sję ds. Równości i Praw Człowieka ("Equality and Human Rights Commission"). Stwierdziła ona, że manifestowanie przekonań religijnych wyraża się w kulcie, nauczaniu, noszeniu symboli i strojów religijnych czy też spożywaniu specjalnych posiłków⁹. Należy w tym miejscu zauważyć, że zarówno w treści Konwencji, jak i w literaturze na temat praw człowieka, trudno doszukać się jednoznacznej definicji, czym jest manifestowanie przekonań religijnych. Autorzy Konwencji wymieniają jedynie w sposób egzemplaryczny pewne formy manifestowania, nie precyzując jednak, na czym ono ściśle polega¹⁰. Analiza orzecznictwa ETPC pozwala jedynie wprowadzić pewną negatywną definicję manifestowania przekonań religijnych, zgodnie z którą, nie dotyczy to każdego aktu motywowanego bądź inspirowanego przekonaniami religijnymi. Art. 9 chroni „akty należące do wewnętrznych przeżyć i związane z nimi zachowania, będące normalnymi i ogólnie przyjętymi sposobami praktykowania religii lub uznanej wiary” [Rozner 2002, 117]. W celu wyznaczenia granicy pomiędzy działaniem będącym wyrazem bezpośredniego uzewnętrzniania przekonań religijnych a działaniem jedynie inspirowanym (motywowanym) wyznawaną wiarą należy więc odpowiedzieć na pytanie, czy i na ile dane zachowanie stanowiło powszechnie przyjętą formę praktykowania danego wyznania.

Taki klucz hermeneutyczny ETPC zastosował przy rozstrzygnięciu sprawy *Arrowsmith* przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, gdzie w uzasadnieniu wyroku zostało dookreślone pojęcie manifestowania religii lub przekonań. Skarżąca, będąca pacyfistką, rozdawała brytyjskim żołnierzom ulotki, w których wyrażała krytyczny stosunek wobec polityki rządu brytyjskiego. Trybunał w uzasadnieniu niekorzystnego dla skarżącej wyroku uznał, że o ile wyrażanie krytycznego stosunku wobec działań wojennych jako takich podlegałoby ochronie wynikającej z art. 9, to w analizowanym przypadku treść dystrybuowanych przez skarżącą ulotek miała charakter

⁹ "Manifestation can occur through worship, teaching and proselytism, observation by wearing symbols or special clothes, or by eating or avoiding certain foods" [Equality and Human Rights Commission 2012, 317].

¹⁰ "Article 9 lists a number of forms which manifestation of one's religion or belief may take" (European Court of Human Rights, *Judgment Kalac v. Turkey*, application no. 20704/92, 1.06.1997, p. 27, [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":\["turkeykalac"\],"languageisocode":\["ENG"\],"documentcollectionid2":\["grandchamber","chamber"\],"itemid":\["001-58042"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{) [dostęp: 5.03.2016]. Jako przykład próby pogłębienia rozumienia pojęcia manifestowania przekonań religijnych w świetle art. 9 Konwencji zob. Cohen 2010, 180-201. Autor proponuje m.in., aby pojęcie manifestowania przekonań religijnych interpretować w łączności z art. 10 Konwencji, w którym mowa jest o wolności wyrażania opinii.

bardziej polityczny aniżeli pacyfistyczny. Tym samym nie uznano rozdawania tych materiałów za bezpośrednią manifestację poglądów pacyfistycznych, pomimo tego, że działanie było nimi motywowane¹¹. Konkludując należy stwierdzić, że trudno w sposób jednoznaczny precyzyjnie określić zakres działań, w ramach których dane zachowanie stanowi formę bezpośredniego wyrażania przekonań religijnych, czy też jest nimi jedynie inspirowane¹². Ostateczna ocena tych zachowań oraz ich motywacji należy do Trybunału.

3. NOSZENIE SYMBOLI RELIGIJNYCH JAKO MANIFESTACJA WIARY

Jedną z najbardziej istotnych form manifestowania przynależności wyznaniowej jest noszenie strojów i symboli religijnych. Bogate orzecznictwo w tej materii pozwala na wyinterpretowanie z niego głównych zasad, którymi kierują się sędziowie Trybunału w tego typu sprawach. W celu należytego przedstawienia problemu obecności symboli religijnych w przestrzeni publicznej, należy zwrócić uwagę na dwa istotne aspekty tego zagadnienia. Z jednej strony zdecydowana większość wyznawców różnych religii przyjmuje stanowisko, zgodnie z którym religia nie jest wyłącznie sprawą prywatną, lecz istnieje wewnętrzna potrzeba (niejednokrotnie wręcz obowiązek) manifestowania przekonań religijnych wobec innych¹³.

¹¹ “For the purposes of paragraph 1 of Art. 9, the manifestation has to have some real connection with the belief. The question whether or not a particular manifestation falls within the protection afforded by Art. 9 (1) has to be determined by an objective, not subjective, test. In the present case it has to be determined on the face of the leaflet itself whether or not the contents of that leaflet and the act of its distribution were in fact a manifestation of the belief of pacifism. In fact, the contents of the leaflet and its distribution did not amount to the manifestation of a belief and so did not enjoy the protection of Art. 9” (European Court of Human Rights, *Judgment Arrowsmith v. United Kingdom*, application no. 7050/75, 16.05.1977, p. I. 3, [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"dmdocnumber":\["804746"\],"itemid":\["001-74916"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{) [dostęp: 6.03.2016]. Szerzej na temat rozumienia pojęcia praktykowania wiary w świetle powyższego wyroku zob. Taylor 2005, 211-13; Ahdar and Leigh 2013, 166-67; Evans 2012, 111-27.

¹² Szerzej na ten temat zob. Ahdar and Leigh 2013, 166-73. Autorzy, odwołując się do orzecznictwa ETPC, dokonują szerszego omówienia różnicy pomiędzy działaniami, które stanowią bezpośrednią formę wyrażania przekonań religijnych, a aktami, które są nimi jedynie inspirowane.

¹³ ETPC w sprawie Kokkinakis przeciwko Grecji stwierdził: “While religious freedom is primarily a matter of individual conscience, it also implies, inter alia, freedom

Widoczne jest to szczególnie wśród wyznawców islamu, gdzie strój wyrażający przynależność religijną uważany jest niejednokrotnie za element tożsamości religijnej i kulturowej [Kuriata 2015, 120]. Z drugiej strony należy brać pod uwagę prawo państwowe, w którym prawodawca może zamieścić normy prawne, które zawierają unormowania dotyczące obecności symboli religijnych w miejscach publicznych [Emmerson, Ashworth and Macdonald 2012, 115]. Poszczególne państwa europejskie wytworzyły różne modele rozwiązań w tej kwestii. Wielorakość tych modeli jest w dużej mierze uwarunkowana historią i tradycją danego narodu¹⁴. Jak zauważa B. Vogel, analizując rozwiązania prawne w różnych krajach europejskich, pomimo uznawanej powszechnie zasady świeckości państw, trudno jest doszukać się jednolitego, przyjętego wspólnie modelu [Vogel 2007, 33].

W związku z powyższym, analizując poszczególne sprawy związane z wolnością manifestowania przekonań religijnych, Trybunał bierze pod uwagę specyfikę danego kraju i funkcjonujących w nim rozwiązań prawnych w tej kwestii. Stosowanie tej zasady jest widoczne zwłaszcza w wyrokach dotyczących symboli muzułmańskich, w których „Trybunał wielokrotnie odwoływał się do istniejących w poszczególnych państwach realiów (...). Zwracano w szczególności uwagę na obowiązki państw, wynikające z przyjętych w nich unormowań konstytucyjnych (a zwłaszcza zasady laickości państwa)” [Miształ i Stanisławski 2010, 43]. Należy podkreślić, że przepisy prawa krajowego powinny być analizowane w świetle postanowień wynikających z Konwencji. W innym wypadku istniałoby niebezpieczeństwo nadawania prawodawstwu krajowemu charakteru absolutnego. Zwraca na to uwagę J. Falski, który przestrzega przed nadmierną, z góry

to manifest [one's] religion. Bearing witness in words and deeds is bound up with the existence of religious convictions” (European Court of Human Rights, *Judgment Kokkinakis v. Greece*, application no. 14307/88, 25.05.1993, [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"docname": "Kokkinakis"}, {"documentcollectionid2": "GRANDCHAMBER"}, {"CHAMBER"}, {"DECISIONS"}, {"itemid": "001-57827"}\]](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{) [dostęp: 5.03.2016].

¹⁴ K. Orzeszyna wyróżnia następujące modele relacji pomiędzy państwem a związkami wyznaniowymi w krajach europejskich: państwa wyznaniowe (model kościoła narodowego), państwa świeckie o rozdziale radykalnym (zasada równego traktowania kościołów bez względu na istniejące pomiędzy nimi różnice) oraz państwa świeckie o rozdziale przyjaznym (respektowanie obecności religii w przestrzeni publicznej) [Orzeszyna 2007, 271]. Jest to oczywiście jeden z wielu obecnych w literaturze modeli relacji pomiędzy państwem a Kościołem. Przykładowo J. Krukowski wyróżnia następujące kategorie państw w aspekcie ich relacji do kościołów i związków wyznaniowych: państwa świeckie oparte na zasadzie separacji (separacja czysta, wroga i przyjazna), państwa totalitarne oraz państwa wyznaniowe zamknięte i otwarte [Krukowski 2013, 46-91].

pokładaną ufnością w trafność rozwiązań podjętych na szczeblu krajowym, gdyż takie założenie „może prowadzić do mylnego wrażenia, że wszystkie wewnątrz krajowe rozwiązania oparte na konstytucyjnej zasadzie laickości będą przez ETPC uznawane za zgodne z Konwencją, co może dawać ich autorom poczucie bezkarności” [Falski 2011, 48]. Mówiąc najogólniej, podstawowym pozytywnym obowiązkiem państwa w odniesieniu do wolności sumienia i wyznania jest tworzenie takich unormowań legislacyjnych, które będą umożliwiały korzystanie z tej swobody, jak i zabezpieczających przed jej naruszeniem ze strony osób trzecich [Garlicki 2010, 560].

4. WYROK W SPRAWIE EWEIDA I INNI PRZECIWKO ZJEDNOCZONEMU KRÓLESTWU Z 15 STYCZNIA 2013 ROKU

Znaczący wkład w odpowiedź na pytanie o to, czy dane zachowanie stanowi manifestację przekonań religijnych, czy też jest wynikiem osobistego wyboru dokonanego przez jednostkę, wniósł wyrok ETPC Eweida i inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, dlatego też tematyce tej zostanie poświęcona większa uwaga. W sprawie tej w charakterze skarżących wystąpiły cztery osoby, będące praktykującymi chrześcijanami. Dwie skarżące, Nadia Eweida, pracownica linii lotniczych British Airways oraz Shirley Chaplin, pielęgniarka na oddziale geriatrycznym publicznego szpitala, zarzuciły, że wprowadzone przez ich pracodawców ograniczenia dotyczące możliwości noszenia naszyjników z symbolem krzyża w widoczny sposób w miejscu pracy naruszały ich prawo do wolności uzewnętrzniania wyznania i przekonań. Zarzut naruszenia prawa do manifestowania przekonań religijnych podnieśli również Lilian Ladele, pracownica urzędu zajmującego się rejestracją narodzin, zgonów i małżeństw, zwolniona z pracy za odmowę rejestracji związków cywilnych par homoseksualnych, oraz Gary McFarlane, pracujący w prywatnej firmie terapeuta par zajmujący się poradnictwem seksualnym, zwolniony z powodu odmowy świadczenia usług z zakresu poradnictwa seksualnego parom homoseksualnym. Skarżący wskazali, że dokonanie powyższych czynności zawodowych byłoby sprzeczne z ich przekonaniami religijnymi, ponieważ jako chrześcijanie uznawali homoseksualizm za sprzeczny z prawem Bożym.

Wszyscy skarżący uznali, że konsekwencje, jakie spotkały ich ze strony pracodawców, były dyskryminujące wobec nich jako chrześcijan. Począ-

kowo dochodzili swoich roszczeń przed krajowymi sądami pracy, lecz po przegranych sprawach postanowili zwrócić się do ETPC. Sprawy poszczególnych skarżących przed sądami krajowymi ukazują bardzo duży rozdźwięk pomiędzy interpretacją ich zachowań przez rodzime trybunały a sędziów strasburskich. Krajowe trybunały nie zgodziły się z tym, że zachowania skarżących stanowiły manifestację ich przekonań religijnych, lecz kwestię osobistego wyboru i nie wynikały bezpośrednio z wyznawanej przez nich wiary. W niniejszym punkcie przeanalizowane zostaną sprawy dwóch pierwszych skarżących, tj. N. Eweida i S. Chaplin, ponieważ dotyczą one bezpośrednio manifestowania przekonań religijnych przez symbole religijne, natomiast sprawy dwojga pozostałych skarżących oscylują bardziej wokół zagadnienia sprzeciwu sumienia, które nie jest tematem niniejszego artykułu.

4.1. Nadia Eweida

Pierwsza skarżąca, urodzona w 1951 r., była praktykującą chrześcijanką wyznania koptyjskiego. Uważała ona, że noszenie krzyżyka w widocznym miejscu stanowi ważny element manifestowania jej przynależności wyznaniowej. Od 1999 r. N. Eweida pracowała w prywatnej firmie British Airways jako członek naziemnej obsługi linii lotniczych. Od członków personelu, którzy na co dzień mieli kontakt z innymi ludźmi, firma wymagała noszenia ściśle określonego stroju. Do 2004 r. strój ten zawierał m.in. bluzkę pod szyję. W 2004 r. wprowadzono nowy strój, który obejmował m.in. odsłaniającą szyję bluzkę oraz krawat, który mógł być luźno zawiązany. W przypadku, kiedy pracownik firmy stawiał się w pracy w stroju, który nie odpowiadał wymogom powyższej instrukcji, wówczas proszono go, aby usunął niezgodne z nią elementy bądź udał się do domu, aby się przebrać. Czas na to poświęcony był odliczany od czasu pracy, a tym samym od wynagrodzenia. Należy w tym miejscu nadmienić, że w praktyce powyższe przepisy nie obejmowały wszystkich symboli religijnych, noszonych przez pracowników. Spośród elementów stroju uznanych przez British Airways znajdowały się symbole religijne, które były niezbędne w niektórych religiach i których ze swej natury nie można było ukryć pod strojem służbowym. Zezwolenia na noszenie w pracy takich symboli religijnych udzielono np. mężczyznom Sikhom, którzy mogli nosić w pracy turban. Z kolei muzułmankom, pracującym w obsłudze naziemnej, zezwolono na noszenie hidżabu (Eweida, 11).

Do 2006 r. N. Eweida nosiła w pracy krzyżyk ukryty pod ubraniem. Jednakże w tym samym roku zdecydowała, że będzie go nosić na zewnątrz, jako symbol będący świadectwem jej wiary. Gdy pierwszego dnia przyszła do pracy z widocznym na szyi krzyżykiem, jej przełożony nakazał jej zdjęcie go lub ukrycie pod ubraniem, co spotkało się z odmową ze strony skarżącej. Sytuacja powtórzyła się jeszcze kilkakrotnie. Za każdym razem nakazywano jej schowanie krzyżyka lub polecano, aby poszła do domu zmienić strój z zaznaczeniem, że poświęcony na to czas zostanie odliczony od jej czasu pracy, a tym samym od wynagrodzenia. W końcu zaproponowano jej pracę w dziale administracyjnym, gdzie nie musiałaby nosić służbowego stroju, co również spotkało się z odmową z jej strony. W październiku 2006 r. została zawieszona w pracy, bez przysługującego jej wynagrodzenia. Powróciła na swoje stanowisko w lutym 2007 r., kiedy to firma zmieniła swą politykę wizerunkową, pozwalając pracownikom na noszenie symboli religijnych oraz kojarzących się z dobroczynnością. Jednakże firma odmówiła wypłaty wynagrodzenia za okres, gdy skarżąca przebywała w domu. Skarżąca zaczęła więc dochodzić swoich roszczeń przed sądem pracy.

W przypadku N. Eweidy, brytyjski sąd pracy nie uznał jej roszczeń, stąd też skarżąca złożyła apelację od tego postanowienia. Trybunał apelacyjny ("United Kingdom Employment Appeal Tribunal") również przychylił się do decyzji pracodawcy. W uzasadnieniu potwierdzono stanowisko sądu pierwszej instancji, w myśl którego wprowadzone przez British Airways przepisy nie stanowiły formy bezpośredniej dyskryminacji, ponieważ celem ich wprowadzenia było kreowanie określonego wizerunku firmy i nie odnosiły się jedynie do wyznawców wiary chrześcijańskiej, lecz również do przedstawicieli innych wyznań, oraz że nie dotyczyły bezpośrednio jedynie symboli religijnych, lecz biżuterii jako takiej. Tym samym wprowadzone reguły nie stawiały chrześcijan w niekomfortowej sytuacji w porównaniu z innymi osobami¹⁵. Trybunał apelacyjny, rozpatrując złożoną apela-

¹⁵ "The Employment Tribunal found that the respondent applied the following provision, criterion or practice (which we shall hereafter term a "provision") both to the appellant and to persons not of the Christian religion: "That personal jewellery or items (including any item worn for religious reasons) should be concealed by the uniform unless otherwise expressly permitted by BA". The Tribunal did not accept that the provision put Christians at a particular disadvantage compared to other persons" (United Kingdom Employment Appeal Tribunal, *Judgment Eweida v British Airways*, case number [2008] UKEAT 0123_08_2011, 20.11.2008, p. 13-14, <http://www.bailii.org/>

cję, poddał szczegółowej analizie pojęcie dyskryminacji. W sentencji wyroku stwierdzono, że nie doszło do dyskryminacji, ponieważ żaden z pozostałych pracowników nie wniósł skargi przeciw postanowieniom firmy, przez co żaden z nich nie uznał wprowadzonych przez pracodawcę przepisów za dyskryminujące. Tym samym nie dopatrzono się naruszenia prawa i oddalono apelację¹⁶.

W odniesieniu do N. Eweidy, ETPC uznał, że jej chęć noszenia krzyżyka w widocznym miejscu stanowiła wyraz jej woli dawania świadectwa wiary, będąc tym samym formą jej uzewnętrzniania, która podlega ochronie wynikającej z art. 9. Według oceny Trybunału, brak zgody ze strony British Airways na to, aby skarżąca w okresie od września 2006 r. do lutego 2007 r. pozostała na swoim stanowisku pracy z powodu noszenia w widocznym miejscu krzyżyka, stanowiło ograniczenie jej prawa do manifestowania wyznania. Trybunał uznał, że pomimo tego, że cel ten był niewątpliwie uzasadniony, to jednak sądy krajowe nadały mu zbyt dużą rolę¹⁷. Krzyżyk pani Eweidy był dyskretny i nie mógł w negatywny sposób wpływać na jej służbowy wizerunek jako pracownika określonej firmy. Tym bardziej w żaden sposób nie wykazano, aby noszenie przez jej współpracowników innych symboli religijnych (takich jak turbany i hidżaby) miało jakkolwiek negatywny wpływ na wizerunek firmy British Airways. Ponadto fakt, iż po kilku miesiącach zmieniono regulamin poprzez wprowadzenie do niego zmiany pozwalającej na noszenie biżuterii religijnej w widocznym miejscu świadczy o tym, że wprowadzony wcześniej zakaz nie miał tak istotnego znaczenia ("was not of crucial importance").

W konkluzji Trybunał stwierdził, że w świetle powyższych okoliczności władze krajowe w sposób niewystarczający chroniły prawo skarżącej do manifestowania jej przekonań religijnych, a tym samym nie wywiązały się z ciężącego na nich pozytywnego obowiązku, wynikającego z art. 9 Konwencji. W wyniku tych zaniedbań ze strony państwa, N. Eweida „cierpiała

cgi-bin/markup.cgi?doc=/uk/cases/UKCAT/2008/0123_08_2011.html&query=eweida&method=boolean [dostęp: 11.04.2016].

¹⁶ "The appeal fails. BA did not act in a way which amounted to indirect discrimination because there was no evidence that a sufficient number of persons other than the claimant shared her strong religious view that she should be allowed visibly to wear the cross (...). In our judgment, there was no error of law in their approach". United Kingdom Employment Appeal Tribunal, *Judgment Eweida v British Airways*, p. 17.

¹⁷ "While this aim was undoubtedly legitimate, the domestic courts accorded it too much weight" (Eweida, 77).

z powodu długiej kampanii dyskryminującego traktowania¹⁸. Po przeanalizowaniu wszystkich okoliczności sprawy, Trybunał orzekł naruszenie art. 9 zaznaczając jednocześnie, że nie ma potrzeby badać sprawy pod kątem naruszenia art. 14 w łączności z art. 9. Wyrok zapadł stosunkiem głosów pięć do dwóch¹⁹.

4.2. Shirley Chaplin

Druga skarżąca, S. Chaplin, podobnie jak N. Eweida, była praktykującą chrześcijanką, która od chwili bierzmowania w 1971 r. nosiła zawieszony na szyi na łańcuszku widoczny krzyżyk, co traktowała jako wyraz ekspresji swojej wiary. Od 1981 r. była wykwalifikowaną pielęgniarką, natomiast od 1989 r. do 2010 r. była zatrudniona przez państwowy szpital Royal Devon and Exeter NHS Foundation Trust. W 2007 r. w szpitalu zostały wprowadzone nowe stroje, które w wersji dla pielęgniarek, zamiast dotychczasowych kołnierzyków, zastąpiono dekoltem w kształcie litery V, w wyniku czego noszony przez skarżącą krzyżyk stał się bardziej widoczny. W 2009 r. przełożony pani Chaplin nakazał jej zdjęcie naszyjnika (tj. krzyżyka na łańcuszku). Skarżąca w odpowiedzi podkreśliła, że jest to dla niej ważny symbol religijny i zwróciła się z prośbą o pozwolenie na noszenie go. Prośba spotkała się z odmową ze strony przełożonych, którą uzasadniono tym, że łańcuszek i krzyżyk mogłyby spowodować obrażenia w przypadku, gdyby pacjent za nie pociągnął. Pani Chaplin zaproponowała następnie noszenie krzyżyka na łańcuszku, zabezpieczonym klipsem magnetycznym, który zostałby zerwany natychmiast, gdy byłby pociągnięty przez pacjenta. Jednakże zarząd szpitala ("health authority") odmówił, uzasadniając swoją decyzję tym, że sam krzyż wciąż stwarzałby zagrożenie dla zdrowia i bezpieczeństwa, na przykład w przypadku pochylenia się pielęgniarki mógłby zetknąć się z otwartą raną pacjenta.

Skarżąca jednak nie zgodziła się z wprowadzonym wobec niej zakazem. W związku z zaistniałą sytuacją, w listopadzie 2009 r. pani Chaplin zosta-

¹⁸ "Because of the State's failure to provide an adequate domestic remedy, she had suffered a lengthy campaign of discriminatory treatment" (Eweida, 112).

¹⁹ Zdania odrębne do decyzji Trybunału złożyło dwóch sędziów. Ich argumenty koncentrowały się wokół takich kwestii, jak: złożona skarżącej propozycja pracy na innym stanowisku, fakt, że żaden inny pracownik nie wniósł sprzeciwu wobec wprowadzonych regulacji czy też możliwość manifestowania przez skarżącą swojej wiary w innych formach aniżeli noszenie krzyżyka. Zob. Eweida, Joint partly dissenting opinion of judges Bratza and David Thór Björgvinsson, p. 2-10.

ła przeniesiona na stanowisko nie-pielęgniarskie, które zlikwidowano w lipcu 2010 r. W tym samym roku pani Chaplin oskarżyła pracodawcę przed sądem pracy ("Employment Tribunal") o bezpośrednią i pośrednią dyskryminację. Sąd pracy w swoim orzeczeniu stwierdził, że nakaz usunięcia krzyżyka nie był podyktowany dyskryminacją religijną. Sąd pracy orzekł, że w świetle przedstawionych okoliczności nie można uznać, jakoby z powodu swojego wyznania skarżąca była traktowana gorzej aniżeli inni pracownicy szpitala, znajdujący się w podobnej sytuacji, tym samym nie można w analizowanej sprawie mówić o jakiegokolwiek formie dyskryminacji. Wprowadzeniu nowych zasad odnoszących się do stroju towarzyszył uzasadniony cel ("legitimate aim"), jakim było zapewnienie bezpieczeństwa i ochrona zdrowia zarówno pracowników placówki, jak i pacjentów, a działania zmierzające do jego osiągnięcia uznano za proporcjonalne ("proportionate means of achieving that aim"). Tym samym zdecydowano o oddaleniu wniosku skarżącej²⁰.

ETPC w wyroku dotyczącym S. Chaplin uznał, że, podobnie jak w przypadku N. Eweidy, dla pani Chaplin zdecydowana chęć ("determination") noszenia w pracy krzyżyka na łańcuszku stanowiło formę manifestowania jej przekonań religijnych, a tym samym podlegała ochronie zapewnionej w art. 9 ust. 1 Konwencji, natomiast odmowę przełożonych na to, aby pozostała na pielęgniarskim stanowisku w czasie, gdy nosiła na szyi krzyżyk, uznano za ingerencję w jej prawo do manifestowania swojego wyznania (Eweida, 97). W związku z tym, że pracodawca był organem władzy pu-

²⁰ Employment Tribunal, *Judgment Mrs. S. Chaplin v. Royal Devon and Exeter NHS Foundation Trust*, case no. 1702886/2009, 21.04.2010, p. 29-30, http://www.olir.it/ricerca/getdocumentopdf.php?lang=&Form_object_id=6010 [dostęp: 13.04.2016]. Na marginesie przedstawionej decyzji sądu pracy można nadmienić, że jeszcze przed jej ogłoszeniem na łamach tygodnika "The Sunday Telegraph" sześciu anglikańskich biskupów opublikowało otwarty list, w którym wyrazili oni swoje oburzenie na temat postępowania dyrekcji szpitala wobec S. Chaplin. Skierowany do niej nakaz uznali za dyskryminację religii chrześcijańskiej i zwrócili się do rządu, aby zahamował tego typu działania ("We are deeply concerned at the apparent discrimination shown against Christians and we call on the Government to remedy this serious development"). Stwierdzili ponadto, że każda polityka, która redukuje krzyżyk jedynie do elementu biżuterii, jest głęboko niepokojąca i za przykry należy uznać fakt, że takie działania mają miejsce ("Any policy that regards the cross as "just an item of jewellery" is deeply disturbing and it is distressing that this view can ever be taken". Zob.: Lord Carey of Clifton i in., *The religious rights of Christians are treated with disrespect*, "The Sunday Telegraph", 28.03.2010, wydanie internetowe: <http://www.telegraph.co.uk/comment/letters/7528487/The-religious-rights-of-Christians-are-treated-with-disrespect.html> [dostęp: 14.04.2016].

blicznej, Trybunał musiał ocenić, czy ta ingerencja była konieczna w społeczeństwie demokratycznym i czy realizowała jeden z celów, wymienionych w art. 9 ust. 2 Konwencji. Trybunał stwierdził, że, podobnie jak w przypadku N. Eweidy, zrozumiała jest rola, jaką skarżąca przywiązywała do noszenia krzyżyka jako formy manifestacji jej wiary oraz znaczenie, jakie miało to dla skarżącej. Jednakże powód, dla którego kazano jej zdjąć krzyżyk, tj. ochrona zdrowia i bezpieczeństwa, był o wiele poważniejszy aniżeli w przypadku pierwszej skarżącej. W konkluzji wyroku uznano, że środki przedsięwzięte wobec S. Chaplin należy uznać za proporcjonalne, a ingerencja w jej prawo do manifestowania religii była uzasadniona w społeczeństwie demokratycznym, tym samym nie stwierdzono naruszenia art. 9 (Eweida, 100-101). Decyzja Trybunału w sprawie drugiej skarżącej była jednomyślna.

Jak zauważa M. Hill, powodem, dla którego Eweida i Chaplin przegrały sprawę w sądach brytyjskich, było całkowite zdeprecjonowanie tych okoliczności, ponieważ rodzime trybunały zredukowały krzyżyk do zwykłego elementu biżuterii, a jego noszenie uznały jedynie za kwestię osobistego wyboru [Hill 2013, 194]. N. Hatzis dodaje ponadto, że krajowe trybunały odrzuciły twierdzenie, jakoby potrzeba noszenia krzyżyka była zachowaniem bezpośrednio podyktowanym wyznawaną przez skarżących religią chrześcijańską²¹. Innymi słowy, sądy zdeprecjonowały znaczenie, jakie miało dla skarżącej noszenie symbolu religijnego, a zbyt duże znaczenie nadały celowi wizerunkowemu, jaki przyświecał pracodawcy [Hill 2013, 201; Vickers 2014, 603], za co zostały potem *expressis verbis* skrytykowane przez Trybunał²². Tymczasem ETPC odwrócił tę kolejność, stawiając we-

²¹ "(...) wearing cross was not a doctrinal requirement of Christianity" [Hatzis 2011, 290]. Autor w interesujący sposób ukazuje sposób rozumowania brytyjskich sądów w sprawie N. Eweidy, ujmując go w następujący schemat: 1) dyskryminacja oznacza gorsze traktowanie kogoś na podstawie jego przekonań religijnych; 2) przekonania religijne należy rozumieć jako poglądy wynikające z danej doktryny religijnej i (lub) powszechnie praktykowane przez wyznawców danej religii; 3) pragnienie noszenia krzyżyka przez skarżącą było jej osobistym wyborem, który nie był podyktowany przez oficjalną doktrynę ani (lub) przez powszechną praktykę; 4) tym samym nie można mówić o dyskryminacji [tamże].

²² "The Court considers that, while this aim was undoubtedly legitimate, the domestic courts accorded it too much weight" (Eweida, 94). Takie stanowisko sądów brytyjskich w dosadnych słowach skrytykował M. Hill, który po ogłoszeniu wyroku ETPC na łamach dziennika "The Guardian" stwierdził, że stanowisko Trybunału powinno przynieść kres rozwijającej się praktyce w sądach brytyjskich, które wydają się uznawać za symbole religijne na przykład sikhijską bransoletkę czy sztyvet, ale nie chrześcijański krzyż, który został oczerniony i potraktowany jedynie jako modny dodatek, no-

wnętrzną potrzebę skarżącej do manifestowania swojej wiary przez widoczny symbol religijny ponad chęcią pracodawcy do zachowania określonego wizerunku²³.

ZAKOŃCZENIE

Jak wynika z przeprowadzonych powyżej analiz, wolność religijna, przynależna człowiekowi jako istocie ludzkiej, jest również zagwarantowana przez prawo, co potwierdzają przywołane umowy międzynarodowe oraz orzecznictwo ETPC, który stoi na straży ich respektowania. W niektórych jednak sytuacjach trudno jest jednoznacznie oceniać dane zachowanie z punktu widzenia przepisów konwencyjnych, a tym samym zdecydować, czy stanowią one manifestację przekonań religijnych, czy są nimi jedynie inspirowane. Jako przykład trudności w ocenie i przyporządkowaniu tych zachowań świadczy wyrok Trybunału w sprawie Eweida i inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu.

Przywołany wyrok posiada bez wątpienia charakter dyskusyjny i może być analizowany z różnych perspektyw. Mogą o tym świadczyć chociażby rozbieżności w interpretacji poszczególnych spraw przez sądy brytyjskie i przez Trybunał. Jak wskazano, sądy krajowe w interpretacji poszczególnych spraw zastosowały odmienną argumentację aniżeli ta, którą następnie przyjął organ strasburski, chociażby w kwestii uznania danego zachowania za manifestację przekonań religijnych.

Pozytywnym elementem wyroku jest bez wątpienia uznanie przez Trybunał tego, że postawy wspomnianych skarżących wpływały z ich przekonań religijnych, poprzez co stanowiły manifestację ich wiary, dlatego podlegały ochronie zapewnionej przez art. 9 Konwencji. Trybunał odrzucił tym samym argumentację przedstawioną przez brytyjskie sądy, które uznały akty sprzeciwu skarżących za ich osobiste decyzje, które nie wynikały wprost z wyznawanej przez nich wiary. Wydaje się, że Trybunał zaczął powoli odchodzić od postawy zbytniego zaufania do zasady marginesu oceny,

szony jedynie jako kwestia osobistego wyboru (“This should bring an end to the developing practice in UK courts which seems to accommodate the Sikh kara [bracelet] and kirpan [dagger], for example, but not the Christian cross, which has been denigrated somewhat as a mere fashion accessory worn simply as a matter of choice”) [Hill 2013].

²³ R. McCrea określa prowadzoną przez British Airways politykę wizerunkową i postawione wobec skarżącej wymagania jako niekonieczne i nieproporcjonalne (“unnecessary and disproportionate”) [McCrea 2014, 281].

stosowanego przez państwa–strony, za co niejednokrotnie był wcześniej krytykowany. Trudno jest dziś stwierdzić, na ile analizowany wyrok ma charakter przełomowy w ocenie zachowań będących manifestacją wiary. Dalszy rozwój interpretacji tematyki wyroku będzie widoczny dopiero w świetle przyszłego orzecznictwa organów konwencyjnych.

BIBLIOGRAFIA

Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych, wyd. 5, Pallottinum, Poznań 2008.

Źródła prawa

Powszechna Deklaracja Praw Człowieka (10.12.1948), w: Wybór dokumentów prawa międzynarodowego dotyczących praw człowieka, red. M. Zubik, Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich, Warszawa 2008, s. 11-16.

Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności (4.11.1950), Dz. U. z 1993 r., Nr 61, poz. 284 z późn. zm.

Orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka

European Court of Human Rights, *Judgment Arrowsmith v. United Kingdom*, application no. 7050/75, 16.05.1977, [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"dmdocnum ber":\["804746"\],"itemid":\["001-74916"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{) [dostęp: 6.03.2016].

European Court of Human Rights, *Judgment Eweida and others v. The United Kingdom*, applications nos. 48420/10, 59842/10, 51671/10 and 36516/10, 15.01.2013, [http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001115881&%;%7B%22itemid%22%3A%5B%22001-115881%22%5D%7D#{"itemid":\["001-115881"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001115881&%;%7B%22itemid%22%3A%5B%22001-115881%22%5D%7D#{) [dostęp: 30.05.2016].

European Court of Human Rights, *Judgment Kalac v. Turkey*, application no. 20704/92, 1.06.1997, p. 27, [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":\["turkevka lac"\],"languageisocode":\["ENG"\],"documentcollectionid2":\["grandchamber"\],"chamber":\["001-58042"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{) [dostęp: 5.03.2016].

European Court of Human Rights, *Judgment Kokkinakis v. Greece*, application no. 14307/88, 25.05.1993, [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"docname":\["Kokkinakis"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER","DECISIONS"\],"itemid":\["001-57827"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{) [dostęp: 5.03.2016].

European Court of Human Rights, *Judgment Leyla Şahin v. Turkey*, application no. 44774/98, 10.11.2005, p. 105, [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-70956"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{) [dostęp: 4.03.2016].

Orzecznictwo sądów brytyjskich

Employment Tribunal, *Judgment Mrs. S. Chaplin v. Royal Devon and Exeter NHS Foundation Trust*, case no. 1702886/2009, 21.04.2010, p. 29-30, http://www.olir.it/ricerca/getdocumentopdf.php?lang=&Form_object_id=6010 [dostęp: 13.04.2016].

United Kingdom Employment Appeal Tribunal, *Judgment Eweida v British Airways*, case number [2008] UKEAT 0123_08_2011, 20.11.2008, p. 13-14, http://www.bailii.org/cgi-bin/markup.cgi?doc=/uk/cases/UKEAT/2008/0123_08_2011.html&query=eweida&method=boolean [dostęp: 11.04.2016].

Literatura

- Ahdar, Lex. and Ian Leigh. 2013. *Religious Freedom in the Liberal State*. Oxford: Oxford University Press.
- Cohen, Gideon. 2010. "Article 9 of the European Convention of the Human Rights and Protected Goods." *Ecclesiastical Law Journal* 12:180-201.
- Emmerson, Ben, Andrew Ashworth, and Alison Macdonald, eds. 2012. *Human Rights and Criminal Justice*. London: Sweet & Maxwell.
- Equality and Human Rights Commission. 2012. *Human Rights Review 2012. How fair is Britain? An assessment of how well public authorities protect human rights*. London: EHRC.
- Evans, Carolyn. 2012. *Freedom of religion under the European Convention on Human Rights*. New York: Oxford University Press.
- Falski, Jacek. 2011. „Wokół zakazu symboli religijnych we francuskiej szkole publicznej.” *Państwo i Prawo* 12:43-55.
- Garlicki, Leszek. 2010. „Art. 9 [Wolność myśli, sumienia i wyznania].” W *Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności*. T. 1, *Komentarz do artykułów 1-18*, red. Leszek Garlicki, 550-83. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
- Hatzis, Nicholas. 2011. "Personal Religious Beliefs in the Workplace: How Not to Define Indirect Discrimination." *The Modern Law Review* 74:287-305.
- Hill, Mark. 2013. "Lillian Ladele is the real loser in Christian discrimination rulings." *The Guardian*, January 17. Accessed April 30, 2016. <http://www.theguardian.com/commentisfree/belief/2013/jan/17/lillian-ladele-loser-christian-discrimination-rulings>
- Hill, Mark. 2013. "Religious Symbolism and Conscientious Objection in the Workplace: An Evaluation of Strasbourg's Judgment in Eweida and Others v United Kingdom." *Ecclesiastical Law Journal* 15:191-203.
- Hucał, Michał. 2012. *Wolność sumienia i wyznania w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
- Kącka, Katarzyna. 2013. „Geneza i źródła wolności religii w europejskiej przestrzeni politycznej i prawnej”. *Seminare* 34:155-74.
- Krukowski, Józef. 2013. *Kościelne prawo publiczne. Prawo konkordatowe*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Kuriata, Agnieszka. 2015. „Strój muzułmanek we Francji a wpływ islamu.” *Acta Erasmiana VIII. Wiara, polityka i religia* 8:119-34.
- Lord Carey of Clifton, Michael Scott-Joynt, Michael Nazir-Ali, Peter Forster, Anthony Priddis, and Nicholas Reade. 2010. "The religious rights of Christians are treated with disrespect." *The Sunday Telegraph*, March 28. Accessed April 14, 2016. <http://www.telegraph.co.uk/comment/letters/7528487/The-religious-rights-of-Christians-are-treated-with-disrespect.html> [dostęp: 14.04.2016].

- Mazurek, Franciszek Janusz. 1998. „Prawo człowieka do wolności religijnej.” *Kościół i Prawo* 5:95-102.
- McCrea, Ronan. 2014. “Religion in the Workplace: Eweida and Others v United Kingdom.” *The Modern Law Review* 77:277-307.
- Misztal, Henryk, i Piotr Stanisław. 2010. „Wolność wyznania a symbole religijne w życiu publicznym państwa świeckiego.” *Annales Canonici* 6:37-55.
- Orzeszyna, Krzysztof. 2007. *Podstawy relacji między państwem a kościołami w konstytucjach państw członkowskich i traktatach Unii Europejskiej*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Rozner, Monika. 2002. „Prawo do wolności religijnej w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka z 1950 r.” *Studia z Prawa Wyznaniowego* 5:111-39.
- Sobczak, Jacek, i Maria Gołda-Sobczak. „Wolność sumienia i wyznania jako prawo człowieka.” *Annales UMCS. Sectio K. Politologia* 19:28-65.
- Szczech, Tomasz. 2011. „Czy wolność religijna jest wolnością od religii? Sprawa Lautsi przeciwko Włochom a kryzys wolności religijnej w Europie.” W *Religia a prawo i państwo*, red. Mirosław Sadowski, i Piotr Szymaniec, 385-413. Wrocław: Beta-Druk.
- Taylor, Paul. 2005. *Freedom of Religion: UN and European Human Rights Law and Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vickers, Lucy. 2014. “Religious Freedom: Expressing Religion, Attire and Public Spaces.” *Journal of Law and Policy* 22:591-611.
- Vogel, Bernhard. 2007. „Unia Europejska a pluralizm religijny.” W *Kultura i Prawo. Materiały V Międzynarodowej Konferencji na temat Tożsamość kulturowa Unii Europejskiej a pluralizm religijny. Trewir, 18-19 września 2006 r.*, red. Józef Krukowski, Josef Isensee, i Mirosław Sitarz, 25-37. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Warchałowski, Krzysztof. 2004. „Ochrona prawa do wolności religijnej w prawie traktatowym Unii Europejskiej.” *Studia z Prawa Wyznaniowego* 7:5-18.

**Prawo do manifestowania przekonań religijnych poprzez symbole religijne
w świetle wyroku w sprawie Eweida i inni
przeciwko Zjednoczonemu Królestwu z 15 stycznia 2013 roku**

Streszczenie

W artykule została omówiona problematyka związana z prawem do manifestowania przekonań religijnych na podstawie obowiązujących norm prawa europejskiego, których konkretyzacją stanowi orzecznictwo ETPC. W sposób szczególny zwrócono uwagę na bardzo istotną rolę, jaką spełnia odpowiedź na pytanie, czy dane zachowanie stanowi manifestację przekonań religijnych, czy też jest nimi jedynie inspirowane bądź też jest kwestią osobistego wyboru. Jako przykład w trudności w odpowiedzi na to pytanie przywołano wyrok ETPC w sprawie Eweida i inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, w którym kwestia ta zajmowała istotne miejsce. Trybunał uznał noszenie krzyżyka przez N. Eweidę i S. Chaplin za formę manifestacji ich wiary. Odrzucił jedno-

cześniej stanowisko sądów brytyjskich, które zredukowały krzyżyk do biżuterii, a jego noszenie uznały za osobisty wybór skarżących.

Słowa kluczowe: Europejski Trybunał Praw Człowieka, Europejska Konwencja Praw Człowieka, symbole religijne, manifestacja przekonań religijnych

**The Right to Manifest Religious Beliefs through Religious Symbols
in the Light of the Judgment *Eweida and Others v. the United Kingdom*
from January 15, 2013**

S u m m a r y

The article examines issues related to the right to manifest religious beliefs on the basis of existing European legislation, which is expressed especially in jurisprudence of the European Court of Human Rights. In particular, it highlighted the very important role of giving the answer to the question whether the behavior is a manifestation of religious beliefs, or is it only inspired by them or is only a matter of personal choice. As an example of the difficulties in answering this question, there was invoked the judgment of the European Court of Human Rights in case *Eweida and others* against the United Kingdom, where this issue has occupied an important place. The Court considered wearing a cross by N. Eweida and S. Chaplin as a form of manifestation of their faith. The Court rejected the position of the British courts, which reduced cross for jewelry, and his wearing considered as a personal choice of the applicants.

Key words: European Court of Human Rights, European Convention on Human Rights, religious symbols, manifestation of religious beliefs

Information about Author: REV. GRZEGORZ SZUBTARSKI, Ph.D. – Ph.D. student, Department of Polish Law, Faculty of Canon Law at the Cardinal Stefan Wyszyński University in Warsaw; Al. Unii Lubelskiej 15, 20-950 Lublin, Poland; e-mail: gszubtarski@op.pl

